

УДК: 159.923.2

© Абсалямова Л.М., 2011 р.

Л.М. Абсалямова

Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ВИДИ ТА КРИТЕРІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ЛЮДИНИ

У статті розглядаються різні аспекти зрілості людини – біологічний, психологічний, акмеологічний, особистісний, професійний. Виділено показники зрілості людини.

Ключові слова: зрілість індивіда; зрілість психічних функцій; зрілість особистості; акмеологічна зрілість; професійна зрілість.

Л.Н. Абсалямова

ВИДЫ И КРИТЕРИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗРЕЛОСТИ ЧЕЛОВЕКА

В статье рассматриваются различные аспекты зрелости человека – биологический, психологический, акмеологический, личностный, профессиональный. Выделены показатели зрелости человека.

Ключевые слова: зрелость индивида; зрелость психических функций; зрелость личности; акмеологическая зрелость; профессиональная зрелость.

L.N. Absaljamova

KINDS AND CRITERIA OF THE PSYCHOLOGICAL MATURITY OF THE PERSON

In article various aspects of a maturity of the person – biological, psychological, acmeological, personal, professional are considered. Indicators of a maturity of the person are allocated.

Key words: a maturity of the individual; a maturity of mental functions; a maturity of the person; a acmeological maturity; a professional maturity.

Проблема. Незважаючи на широке повсякденне тлумачення й використання поняття зрілості, у психологічній науці проблема зрілості належить до відносно молодих областей знання [1].

Багато дослідників відзначають, що розробка проблеми зрілості утрудняється неоднозначністю розуміння й трактування даного феномена [2; 11; 13; 14; 16; 20]. В одному випадку в стверджують про вивчення вищих досягнень у тій або іншій сфері психічної діяльності людини й тим самим розкриття, у першу чергу, *особистісного й соціально-психологічного* аспектів проблеми зрілості, в

іншому – зрілість розглядають як особливий етап цілісного онтогенезу людини, що визначає *загальнопсихологічну й індивідуально-психологічну* спрямованість дослідження. Подоланню неоднозначності трактування поняття зрілості сприяє вироблення чіткої системи уявлень про її різні види й прояви.

Мета даної статті – виділити й зіставити між собою різні види психологічної зрілості людини, визначити основні критерії зрілості.

Виклад основного матеріалу дослідження. З погляду біологів під зрілістю розуміється такий рівень у розвитку людини, коли настає статевозрілий стан, тобто той час, коли людський організм здатний розмножуватися й породжувати собі подібних. Така *біологічна зрілість* задається переважно генетично для кожного виду, у тому числі й для людини.

Є ряд додаткових умов, що впливають на час біологічної зрілості людини. Час зрілості залежить від статі, раси, географії проживання і якості їжі [2]. У африканських народів, наприклад, статева зрілість настає в 7-9 років. У європейців (кавказоїдної раси) – в 12-14 років, у східних народів (наприклад, китайців) – в 14-16 років. У всіх випадках у жінок зрілість настає на 1-2 роки раніше, ніж у чоловіків. Більш калорійна їжа також сприяє ранньому статевому дозріванню. Раннє дозрівання приводить і до ранньої смерті. Дійсно середньостатистично довше живуть східні народи, а також народи, що проживають на північних широтах, що вживають менш калорійну їжу, і, як виключення із правила, довше живуть жінки, хоча дозрівають на 1-2 роки раніше. Основна причина даного феномена, очевидно, пов'язана з дією соціального фактора. Чоловікам, що йдуть, на думку Б.А. Геодакяна [8], «поперед еволюції», доводиться постійно освоювати нові екологічні ніші, що обумовлює більш часті й сильні стреси. Жінки зіштовхуються зі стресовими ситуаціями значно рідше, що й забезпечує їм більш спокійне й тривале життя.

Досягнення статевої зрілості зовсім не означає припинення розвитку людини як біологічної істоти. Статева зрілість виступає лише як основна віха, крапка відліку в розвитку людини. Тільки після статевого дозрівання психічні й психофізіологічні функції людини починають досягати так званого дефінітивного

стану, тобто такого стану, коли їхні основні параметри принципово не відрізняються від значень функцій статевозрілої людини в певній популяції. Як правило, дефінітивний стан досягається в період підліткового і юнацького віку, коли в людини як окремого індивіда формуються стабільні форми поведінки, характерні для дорослих осіб. Це зовсім не означає, що психічні й психофізіологічні функції дозрівають одночасно.

Закон гетерохронного розвитку психічних і психофізіологічних функцій людини [3; 17] означає, що різні психічні й психофізіологічні функції дозрівають (тобто досягають дефінітивного стану) у різний час. Для багатьох психічних і психофізіологічних функцій такий час уже встановлений, або встановлюється в конкретних дослідженнях (наприклад, для пам'яті, уваги, інтелекту, темпераменту, ЕЕГ і т.д.). Однак розкид «дефінітивного» дозрівання за часом не так вуж великий і варіює в різних популяціях для різних функцій у середньому від 12 до 20 років [12].

Дефінітивний тип дозрівання психічних і психофізіологічних функцій залежить в істотному ступені від індивідуальних біологічних особливостей дозрівання людини і йде паралельно з формуванням вторинних і третинних статевих ознак [7]. Після досягнення психічними й психофізіологічними функціями «дефінітивного» стану спостерігається їхня відносна стабілізація (плато) протягом приблизно 20-25 років. Після 40-45 років відбувається поступове зниження їхньої ефективності – падає гострота слуху, зору, координація, м'язовий тонус і т.д. Погіршуються, особливо після 60-65 років багато фізіологічних показників.

У більшості вікових періодизацій психофізіологічного розвитку виділяється чотири загальних етапи [12; 13; 15]. Перший етап – допубертатний (у середньому до 12 років), другий – період становлення дефінітивного стану (у середньому від 12 до 20 років), третій – період стабілізації (плато) – у середньому від 20 до 45 років. І нарешті, четвертий етап – період зниження ефективності психічних і психофізіологічних функцій (у середньому від 45 років, особливо після 65 років, до кінця життя).

Загальні закони гетерохронного розвитку (дозрівання) психічних і психофізіологічних функцій, справедливі в цілому для популяції, можуть істотно порушуватися в окремих індивідів у силу індивідуальних генетичних причин або ж причин внутрішньоутробного характеру. Відомі численні випадки як надмірно раннього, так і надмірно пізнього розвитку тої або іншої психічної або психофізіологічної функції. Але є й інший, більш важливий аспект зрілості людини, що не залежить, або мало залежний від його біологічних властивостей, а саме аспект, що характеризує досягнення психічними утвореннями свого найвищого (акмеологічного) значення, що забезпечують людині так званий особистісний ріст, найвищі рівні її розвитку.

Принципова відмінність «акмеологічної» зрілості від «дефінітивної» полягає в тому, що *акмеологічна зрілість* ставиться, насамперед, не до окремих психічних і психофізіологічних властивостей і функцій, а до цілісних утворень і структур психіки людини. Досягши своєї вершини, свого піка, акмеологічна зрілість не зупиняється на досягнутому рівні, а продовжує увесь час поступово рости, досягаючи нових вершин, нових піків.

Вивчення розвитку людини, особливо дорослої, «зрілої» людини, стало в останні роки предметом спеціальної науки – акмеології [1; 4]. Зокрема, О.О. Бодальов визначає акмеологію як науку, що вивчає феноменологію, закономірності й механізми розвитку людини на щаблі її зрілості й особливо при досягненні нею найбільш високого рівня в цьому розвитку. Щабель зрілості (вершина зрілості, акме) – це, на думку О.О. Бодальова, багатомірний стан людини, що характеризує, наскільки людина відбулася як громадянин, як особистість, й особливо як фахівець-трудівник (професіонал «екстра-класу»). У цей час розвивається не тільки загальна акмеологія, але і її прикладні галузі: акмеологія управлінська, педагогічна, військова, спортивна й ін. [2].

Досягнення однієї вершини (акме) ще не гарантує досягнення повної зрілості. В.М. Русалов вважає, що зрілість настає тоді, коли людина не тільки досягає вершини у своєму розвитку, але й здобуває здатність передати плоди свого розвитку іншій людині, стає зразком, еталоном (громадянина, сім'янина,

професіонала «екстра-класу» і т.д.), тобто, гідною наслідування й тиражування за допомогою навчання [20]. Коли людина досягає своєї акме, вона стає еталоном, максимально розвиненою в акмеологічному змісті особистістю, розвиненою емоційно, морально, інтелектуально й соціально.

В екзистенціальній і гуманістичній психології вже давно введені такі поняття, як самоактуалізована особистість, «людина, яка функціонує повністю», «зріла особистість». На жаль, риси, або особливості, такої зрілої особистості описуються досить поверхово й досить суб'єктивно. Зріла особистість, наприклад, за Г. Олпортом, здатна подивитися на себе з боку. У неї близькі відносини із друзями. Вона знає свої сильні й слабкі сторони й т.д. Подібні характеристики такої особистості ми знаходимо й в А. Маслоу, і в К. Роджерса. Але виникають питання: чи можна об'єктивно виміряти «екзистенціальну» зрілість особистості, чи можна взагалі фіксувати вікову динаміку дозрівання такої особистості? До такої можливості ще далеко з тієї причини, що немає ясності в концептуальному апараті опису не тільки зрілої особистості, але й особистості взагалі. Часто плутають особистість із індивідуальністю, особистість із суб'єктом, суб'єкт із індивідуальністю або навіть із індивідом. Деякі західні психологи не відрізняють і не намагаються відрізнити, наприклад, особистість від індивідуальності. Для них (наприклад, для В. Штерна, [21], або Г. Олпорта, [16]) ці терміни практично взаємозамінні.

Акмеологічна зрілість людини складається з моральної, соціальної, особистісної й інтелектуальної зрілості. Можна також говорити й про духовну зрілість, і про цивільну зрілість, і про професійну зрілість і т.д. Всі ці аспекти виявляють різні рівні властивостей людини й мають потребу в різних способах для свого опису й виміру, без чого неможливо судити, коли ж дана структура досягла свого апогею, або максимуму, і стала еталоном для наслідування.

Найбільш загальною, зовні спостережуваною властивістю людини є «суб'єкт». На думку С.Л. Рубінштейна [18], основними ознаками суб'єкта є його здатність до саморозвитку, самовизначення, самовдосконалення, інакше кажучи, здатність досягати вищого оптимального рівня свого розвитку, свого ідеалу. На

думку А.В. Брушлінського [6], суб'єкт завжди активний, соціальний, ідеологічний і історичний. Суб'єкт будує й переробляє суспільство. Суб'єкт голосує, займається політикою, відстоює свої моральні позиції. Таким чином, основний зміст поняття «суб'єкт» полягає в тому, що в ньому відбивається найвищий рівень розвитку психіки людини.

Суб'єкт, як і будь-яке інше складне системне психічне утворення, може бути незрілим (таким, що не досяг своєї акме) і зрілим (таким, що досяг своєї акме). Незрілі й зрілі форми суб'єкта утворюють континуум. Зрілий суб'єкт діє на користь суспільства й вирішує соціальні завдання для людини, виконує функцію ідеалу в суспільстві. Незрілий суб'єкт руйнує суспільство, знищує духовні цінності суспільства, при цьому він може бути високоінтелектуальною людиною й емоційно врівноваженою особистістю, більш того, він може бути здатним дивитися на себе з боку, у нього можуть бути близькі відносини із друзями й т.д. Таким чином, незрілий суб'єкт може мати цілком зрілу особистість. Цей парадокс ми нерідко спостерігаємо в реальному житті. Тільки при наявності рівня зрілого суб'єкта людина стає творцем не тільки свого життя, але й сприяє творчості інших людей, приймає відповідальні рішення по взаємодії із зовнішнім світом, із суспільством. Індивідуальність, особистість і індивід – усього лише внутрішні засоби, інструменти для реалізації життєвих траєкторій суб'єкта.

Зрілий суб'єкт може бути зіставлений з вищим рівнем розвитку особистості. На думку А. Маслоу [14], далеко не всі люди досягають рівня самоактуалізації (не більше 10% людей). Відбувається це тому, що, відповідно до поглядів А. Маслоу, для самоактуалізації, крім внутрішніх психологічних механізмів і досвіду, необхідні певні зовнішні соціальні умови:

- по-перше, необхідно задовольнити біологічні потреби людини (мати гарну їжу й екологію);
- по-друге, мати дах над головою й мати гідний заробіток;
- по-третє, мати родину;
- по-четверте, одержувати повагу з боку навколишніх.

Таким чином, самоактуалізована особистість – це особливий продукт взаємодії внутрішніх і зовнішніх умов. Більше того, далеко не кожна людина, що досягла рівня самоактуалізації, за А. Маслоу, стає автоматично зрілим суб'єктом. Зрілий суб'єкт – це особливий просоціальний тип самоактуалізованої особистості, що творить себе й сприяє творчості інших людей у вільному суспільстві. У недемократичних суспільствах не може бути багато самоактуалізованих особистостей (їх тільки одиниці).

Зрілість залежить у першу чергу, від самого суб'єкта, від його індивідуальності, особистості і його індивідуальних властивостей, якими він розташовує. Тільки зрілий індивід, тільки зріла особистість, тільки зріла індивідуальність може «породити» зрілого суб'єкта. Однак зрілість суб'єкта не настає автоматично після того, як індивід, особистість і індивідуальність досягли своєї зрілості. Вирішальна роль у формуванні зрілого суб'єкта належить, безперечно, соціальним, політичним, моральним, а більш широко – духовним факторам того суспільства, у якому живе й розвивається людина. У зв'язку із цим часовий розкид досягнення найвищої (акмеологічної) зрілості суб'єкта може досить сильно коливатися – від 35-55 років і до самої смерті. А при відсутності адекватних соціальних умов може не наступити ніколи.

Перший, самий вищий рівень можна назвати «суб'єктно-змістовно-особистісним» рівнем індивідуальності. Це – рівень індивідуальності, найбільш тісно взаємодіючий із суб'єктом. Цей рівень становлять індивідуальні (особистісні) сенси життя, особиста (індивідуальна) система цінностей, самовідносин, самооцінок. Зазначені характеристики індивідуальності (особистості) «дозрівають» у міру того, як людина (індивідуальність) переконується в особистій ефективності цих змістів, цінностей, самовідносин. Ці змісти, цінності, самовідносини можуть безперервно мінятися, рости й ускладнюватися. Все життя йде пошук нових змістів, нових цінностей. Змістовно-особистісний рівень індивідуальності досягає свого апогею (акме) приблизно до 30 – 50 років. Подальше поступове нарощування акме (поява нових піків) цього змістовно-особистісного рівня індивідуальності може мати місце протягом всього

життя. Людина і як суб'єкт, і як індивідуальність, і як особистість навіть перед смертю шукає нові сенси життя, нові цінності. Очевидно, що суб'єктно-змістовний особистісний рівень індивідуальності аналогічний екзистенціальному (гуманістичному) розумінню особистості, прийнятому в західній психології.

Другий (проміжний) – «особистісний динаміко-змістовний» рівень індивідуальності. Сюди відноситься інтелект і характер. Характеристики цього рівня залежать не тільки від соціальних факторів (досвіду, освіти, самоосвіти), але від природних передумов: темпераменту й індивідних властивостей, насамперед від властивостей нервової системи. У зв'язку із двоїстою детермінацією властивостей цього рівня можна говорити як про їх дефінітивну, так і акмеологічну зрілість. Дефінітивні аспекти зрілості інтелекту й характеру (зрілість психічної активності, зрілість швидкості психічних процесів, пластичності, емоційного порога й інших формально-динамічних компонентів, що входять в інтелект і характер). Час дефінітивного дозрівання формально-динамічних аспектів інтелекту й характеру відбувається в середньому приблизно у віці від 12 до 20 років. Акмеологічні аспекти інтелекту й характеру (ментальний і мотиваційний досвід, копінг-стратегії й інші змістовні характеристики) досягають свого апогею значно пізніше – у 25-45 років. Досягши своєї вершини, вони продовжують розвиватися й далі, про що свідчать численні дослідження про підвищення показників, наприклад, інтелекту, у людей похилого віку, якщо вони продовжують займатися професійною діяльністю [9; 11]. Суб'єктно-змістовний і динаміко-змістовний рівні індивідуальності являють собою «особистість». Така особистість органічно включена в індивідуальність, а індивідуальність у суб'єкт.

Третій рівень індивідуальності – темпераментальний. Містить у собі поведінкові, стильові, формально-динамічні, або темпераментальні, властивості індивідуальності. Формально-динамічні властивості, або властивості темпераменту, у своєму розвитку залежать переважно від біологічних факторів, зокрема, від властивостей нервової системи, що пояснює їхню стабільність і відносну незалежність від змісту поточної діяльності. Формально-динамічні властивості досягають дефінітивного стану, тобто дозрівають приблизно до 12-20

років. Акмеологічний аспект дозрівання темпераментальних властивостей, очевидно, не існує, оскільки ці властивості у своєму розвитку обумовлені в основному біологічними факторами.

Четвертий рівень індивідуальності охоплює біологічні властивості людини як індивіда. Цей рівень (шар) є найглибшим, самим «внутрішнім» утворенням людини. Це – властивості нервової системи, тілесні й інші властивості, які вивчаються в диференціальній психофізіології. Це природні передумови розвитку людини. Індивідні властивості, також як і темпераментальні, мають тільки один аспект зрілості, а саме, дефінітивний. Становлення даного рівня – це розвиток мозку і його структур, формування властивостей нервової системи, які лежать в основі формально-динамічних властивостей, або темпераменту. Останні обумовлюють формування властивостей інтелекту й характеру. Не виключено також, що ці останні, тобто властивості характеру й інтелекту, впливають на формування суб'єктно-змістовних особистісних властивостей індивідуальності.

В.М. Русалов висловлює припущення про те, що індивідуальність у цілому (незалежно від рівня), пов'язана з унікальністю, самотутністю, дозріває (досягає свого стійкого апогею) досить у пізньому віці приблизно в середньому – до 30-50 років.

Для аналізу проблеми зрілості важливо уточнювати, який її аспект мається на увазі – дефінітивний або акмеологічний. Дефінітивна зрілість після проходження свого плато починає з віком поступово знижуватися. Акмеологічна – навпаки, після досягнення вершини (акме) продовжує збільшуватися, досягати нових вершин, очевидно, за рахунок системних реорганізацій психічних властивостей. Протилежний напрямок векторів руху дефінітивної й акмеологічної зрілості зрештою приводить до того, що фізично безпомічна людина похилого віку нерідко виявляє собою зразок одухотвореної, проясненої особистості (індивідуальності, суб'єкта). В цьому полягає одна із причин глибокого, наростаючого внутрішнього конфлікту (або, скоріше, трагедії) людей похилого віку.

Можна виділити наступні характеристики зрілості людини:

- базальні емоційні властивості (страх, гнів, сум, радість) – це властивості темпераменту; вони дозрівають, тобто стають стійкими в дефінітивному змісті, до 12-20 років;
- темпераментальні й біологічні (індивідні властивості) характеризуються зрілістю тільки в дефінітивному змісті й дозрівають (тобто досягають вершини-плато) приблизно до цих же років;
- «емоційність» як внутрішній світ тонких світоглядних почуттів, очевидно, необхідно віднести, якщо виходити з уявлень С.Л. Рубінштейна [18], до суб'єктних властивостей. Ці ціннісно-значеннєві емоційні характеристики дозрівають тільки в акмеологічному змісті. Відбувається таке дозрівання значне пізніше – у середньому приблизно до 35-55 років;
- моральні властивості – це теж властивості суб'єкта. Вони дозрівають в акмеологічному змісті також досить пізно, приблизно в ті ж роки, що й характеристики «світоглядної» емоційності, а при відсутності адекватних умов соціального середовища – ніколи;
- суб'єктно-змістовні особистісні властивості (змісти, цілі, самовідносини, самооцінки) дозрівають в акмеологічному змісті до 30-50 років;
- динаміко-змістовні властивості особистості – інтелект, характер – характеризуються двома типами зрілості: і дефінітивної, і акмеологічної. У дефінітивному змісті зрілість інтелекту й характеру настає в середньому до 12-20 років. В акмеологічному змісті – до 25-45 років.

Особливу наукову проблему являє собою професійна зрілість. Взаємозв'язок і взаємовплив характеристик особистості й діяльності, динамічний характер цього процесу визначили постановку проблеми психологічного вивчення процесу формування особистості професіонала [5]. Опорними у вивченні даної проблеми є поняття «професіонал», «професіоналізація», «професіоналізм», «компетентність», «кваліфікація» і «професійна зрілість». Остання категорія («професійна зрілість») є інтегруючою властивістю суб'єкта праці, вона відбиває як процес формування професіонала («професіоналізація»), так і його результат

(«професіоналізм», «кваліфікація», «компетентність»). Зміст поняття «професійна зрілість» розкривається в ряді досліджень [2; 11; 19].

Професійну зрілість можна визначити як властивість суб'єкта праці, що характеризується вищим рівнем особистісного й професійного розвитку й проявляється у високому професіоналізмі, кваліфікації й компетентності, а також у гармонічному розвитку моральних, етичних, культурних, соціальних і професійно значимих якостей і рис особистості.

Формування професіонала полягає не тільки в придбанні їм великого обсягу й широкого спектра знань, навичок і вмінь, професійного досвіду й майстерності, але також у вихованні, розвитку зрілої особистості. Професійні компоненти майстерності здобуваються, розвиваються й актуалізуються тільки при особистісному усвідомленні великого значення особистих і суспільних цілей, змісту й результатів діяльності, що визначає формування позитивної професійної мотивації, соціальної й професійної відповідальності, працездатності й готовності до праці, ініціативності й творчості, задоволеності працею, прагнення до вдосконалювання й інших якостей, які характеризують рівень професійної зрілості суб'єкта праці. Професійна зрілість відбиває відповідність особистих ідеалів, установок, цінностей, сенсу життя й діяльності вимогам професійного, соціального, психологічного середовища.

Показники зрілості особистості професіонала можуть виступати в наступних формах: 1) розуміння системи моральних цінностей, пов'язаних із професією; 2) здатність до нагромадження й аналізу власного професійного досвіду; 3) прийняття адекватної моделі образу еталонного професіонала й прагнення у своєму розвитку відповідати йому; 4) здатність максимально мобілізувати свої зусилля, особистісні ресурси на досягнення поставлених цілей; 5) прояв почуття задоволеності працею; 6) прагнення до самовдосконалення; 7) відсутність особистісних деформацій; 8) уявлення про особистісні функціональні можливості організму й психіки й ступеня їхньої відповідності вимогам професії й т.д.

Уміння суб'єкта діяльності співвідносити свої функціональні можливості й потреби із професійними вимогами є одним з найбільш важливих показників професійної зрілості. Самооцінка професіонала більшою мірою орієнтована на його внутрішні еталони. Усвідомлене, реалістичне ставлення до себе веде до того, що знання про себе починають регулювати й вести за собою емоції. Число парціальних самооцінок скорочується, самооцінка здобуває узагальнений характер.

Висновок. Виділяють емоційну, моральну, особистісну, інтелектуальну, соціальну, біологічну, професійну зрілість. Для розуміння змін, які відбуваються в середині життя, доцільно використовувати уявлення про особистість як про принципово мінливу систему, яка постійно й активно конструє свій внутрішній світ і світ своєї соціальної взаємодії.

Список літератури

1. Абсалямова Л.М. Аналіз основних наукових підходів до феномена зрілості особистості в психології // Вісник ХНПУ імені Г.С.Сковороди. Психологія. Вип. 37. – Харків: ХНПУ, 2010. – С. 6-14.
2. Акмеология // Под ред. А.А. Деркача. – М.: РАГС, 2002. – 650 с.
3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
4. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека. Акмеология – новая наука. 2005: <http://hpsy.ru/public/x798/html>.
5. Бодров В.А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В.А. Бодрова. – М.: ИП АН СССР, 1991. – С. 3-26.
6. Брушлинский А.В. Проблемы психология субъекта. – М.: Изд-во ИП РАН; СПб.: Алетея, 2003. – 274 с.
7. Вейнинггер О. Пол и характер. Мужчина и женщина в мире страстей и эротики – М.: Терра, 1992. – 459 с.
8. Геодакян В.А. Теория дифференциации полов и проблема человека // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 171-189.
9. Геронтопсихология // Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 391 с.
10. Голдберг Э. Парадокс мудрости. Научное опровержение «старческого слабоумия». – М.: Поколение, 2007. – 384 с.

11. Деркач А.А., Зазыкин ВТ. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях (Психолого-акмеологические основы). М.: МААА, 1998.178 с.
12. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 759 с.
13. Максименко С.Д. Генезис существования личности. – К.: Издательство ООО “КММ”, 2006, – 240 с.
14. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Изд-во Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 300 с.
15. Мотков О.И. Личность и психика. Сущность, структура и развитие. – Самара: ИД «Бахрах-М», 2008. – 160 с.
16. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
17. Развитие психофизиологических функций взрослых людей / Под ред. Б.Г. Ананьева, Е.И. Степановой. – М.: Педагогика, 1972. – 359 с.
18. Рубинштейн СЛ. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
19. Толочек В.А. Современная психология труда – СПб.: Питер, 2005. – 356 с.
20. Феномен и категория зрелости в психологии // Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 223 с.
21. Штерн В. Дифференциальная психология и ее методические основы. – М.: Наука, 1998. – 335 с.